

КОЗАЦЬКА АДМІНІСТРАЦІЯ ТА МІСЬКЕ САМОУПРАВЛІННЯ ПОЛТАВИ У 60–70-Х РР. XVIII СТ.

Юрій Волошин

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

ABSTRACT

COSSACK ADMINISTRATION AND THE MUNICIPAL GOVERNMENT OF POLTAVA IN 1760S–1770S

This article discusses the existence of two authorities – the Cossack administration and city government in Poltava in the 1760s and 1770s. This paper provides a study of their structure, composition and powers. It analyzes the way the Magdeburg Rights were acquired and implemented by Poltava community. It looks at the relationship between the Cossack regiment and the city administration. The author concludes that in spite of all the problems that existed between the two authorities, the city lived its own life and its institutions performed their functions.

Key words: Poltava, Cossack administration, magistrate, Magdeburg Rights

Ключові слова: Полтава, козацька адміністрація, магістрат, магдебурзьке право

Місто Полтава у цей час було центром однієї з десяти військово-адміністративних одиниць Гетьманщини – Полтавського полку, тому в місті знаходилося полкове правління. Поряд з нею існував ще й орган міського самоврядування у вигляді магістрату, який керувався положеннями магдебурзького права. Далі спробуємо розглянути, що собою представляли обидві управлінські структури, а також проаналізувати наскільки міська спільнота могла реалізовувати свої самоврядні права маючи поряд такого сильного й амбітного сусіда, яким була козацька адміністрація.

Козацька адміністрація. Козацьку юрисдикцію у Полтаві здійснювали два центри влади: сотенний та полковий, і формально вона мала поширюватися виключно на козацьке населення міста, частка якого в семи тисячній¹ міській спільноті була доволі значною – 35%. Козаки ж володіли й більш ніж половиною

¹ Ю. Волошин, *Проведення Румянцевського опису в Полковому місті Полтава* [в:] *Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр.*, Київ 2012, с. 23–24.

власності в місті. Очевидно, що переважна більшість із них входили до складу т. зв. городової сотні. На момент проведення Румянцевського опису сотню очолював Семен Кулик, а від 1773 р. й до самої її ліквідації у 1782 р. – Яків Пашенко². У середині 1760-х рр. крім сотника, до складу керівництва сотні входили: отаман Іван Міненко, писар Дорофій Гаварецький, осавул Семен Кутицький та хорунжий Іван Токар³. Центром сотенного правління була канцелярія, яка знаходилась на території форштадту на Хлібській вулиці, де, як зауважила Оксана Коваленко, жила тоді практично вся адміністрація – сотник, отаман і писар⁴. Це був, очевидно, великий будинок, у якому «покоєвъ четири, дльа караулних одна, дльа содержаниѣ колодниковъ одна». Там же при канцелярії жив ще й козачий син Григорій Шаповал з родиною⁵. Осередком полкової влади в Полтаві була полкова канцелярія, яка на той час була розділена на дві частини: т. зв. «полкове присутствіє» і власне канцелярію⁶. «Присутствіє» здійснювало безпосереднє управління полком, вирішуючи поточні справи на щоденних засіданнях. Складалося «присутствіє», як мінімум, з полковника, полкового судді й полкового писаря⁷. Можливо, що у Полтаві до нього входили й інші представники полкової старшини – обозний, хорунжі, осавули. Принаймні державну платню, згідно з відомістю 1734 р., отримували полковий писар, обидва полкові осавули та обидва полкові хорунжі⁸. Отже, якщо її виплати були пов'язані з відбудованням служби в полковому «присутствіі», то тоді в ньому засідало ймовірно 7 осіб.

Слід зауважити, що Полтавськими полковниками в останні роки існування Гетьманщини були – Андрій Горленко (1743–1774), Павло Ізмайлов (1774–1775) та Іван Кованько (1779)⁹. Уряд полкового обозного обіймали: Андрій Руновський (1747–1774), Дем'ян Беньковський (1774–1782); судді: Григорій Сахновський (1747–1768), Василь Могилянський (1774–1782); писаря: Григорій Багінський (1749–1767), Петро Білуха (1767–1770), Федір Янович (1770–1779); осавула: Василь Магденко (1758–1766), Дем'ян Беньковський (1761–1766), Степан Магденко (1767–1768), Василь Тарновський (1773–1781), Петро Марченко (1777–1782), Іван Руновський (1782); хорунжого: Семен Лаврентієв (1765–1770), Григорій Старицький (1751–1770), Федір Гамалія (1761–1779), Семен Кулик (1773)¹⁰.

² В. Мокляк, *Полтавський полк. Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII століття*, Полтава 2008, с. 68.

³ Полку Полтавского дела разные, Центральный державный исторический архив України у Києві (далі: Дела), ф. 57, оп. 2, спр. 8., арк. 59.

⁴ О. Коваленко, *Полтава XVII–XVIII ст.*, Київ 2015, с. 123.

⁵ *Місто Полтава...*, с. 393.

⁶ В. Панашенко, *Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.)*, Київ 1997, с. 22.

⁷ М. Слабченко, *Малорусский полк в административном отношении*, Одесса 1909, с. 100–101.

⁸ В. Мокляк, *Документ про виплату річної платні в Полтавському полку* [в:] *Полтавський краєзнавчий музей. Збірник наукових статей 2004 р.*, Полтава 2005, с. 400–401.

⁹ В. Мокляк, *Полтавський полк...*, с. 25.

¹⁰ Дела, с. 25–28.

До кола полкових чиновників входив і городовий отаман. У 1765 р. цю посаду обіймав представник впливового полтавського старшинського роду – Федір Білушенко¹¹. Городові отамани були головами козацького самоуправління в полкових містах. Їхня компетенція поширювалася лише на цивільні справи у яких їм підлягали навіть козацькі сотники¹².

Постанови й розпорядження полковника та полкового «присутствія» втілювала в життя полкова канцелярія, яка згідно з твердженням Валентини Панашенко була «основним виконавчим органом на території полку»¹³. У ній же зосереджувалося й усе діловодство. Безпосереднє управління канцелярією здійснював полковий писар. Під його керівництвом знаходився цілий штат службовців: канцеляристів і писарів. Їхнє число у кожному полку було різним і залежало від розмірів території полку й кількості справ, які потрібно було розглядати. Очолював канцеляристів реєнт¹⁴. У полтавській полковій канцелярії, яка розташовувалась у самому центрі – на початку Київської вулиці, тобто на сучасному Соборному майдані¹⁵, було дев'ятеро таких чиновників. Ймовірно, що їхнє число упродовж усього століття поступово зростало, адже у вищезгаданій відомості про зарплату 1734 р. вказано лише 5 канцеляристів. Можливо, особливістю Полтавської полкової канцелярії була відсутність реєнта. Принаймні він не згадується ні у відомості, ні в Румянцевському описі. У першому джерелі усі чиновники записані канцеляристами без жодної градації¹⁶, а зі змісту другого можна зробити висновок про існуванні у їхньому середовищі певної ієрархії. Там згадується старший канцелярист – Василь Марченко¹⁷, два канцеляристи – Петро Роменський й Григорія Кривоносов, два підканцеляристи – Федір Бондаревський та Федір Кошмановський і чотири писці: Трохим Гаварецький, Григорій Домарацький, Пархом Момот та Никифор Цибенко¹⁸.

Саме приміщення, позначене в описі як старе, було більшим ніж приміщення сотенної канцелярії: «Полковая канцелярія деревянная старая. В ней жилихъ покоевъ пять, да для караулнихъ хата ветхая адна»¹⁹. Як бачимо, кімнат тут було більше, караульня знаходилась в іншій хаті, а злочинців також утримували окремо у розташованій неподалік в'язниці – секвестрі²⁰. Можливо, це було пов'язане ще й з тим, що в полковій канцелярії міг мешкати полковник²¹.

Міське управління. Міську юрисдикцію в Полтаві здійснював виборний орган міщанського самоврядування – магістрат. Його влада поширювалась на не

¹¹ Дела, арк. 58.

¹² В. Горобець, *Городові отамани*, Енциклопедія історії України, Т. 2: Г–В, Київ 2004, с. 171–172.

¹³ В. Панашенко, *Полкове управління...*, с. 23.

¹⁴ М. Слабченко, *Малорусский полк...*, с. 156.

¹⁵ О. Коваленко, *Полтава XVII–XVIII ст.*, с. 89.

¹⁶ В. Мокляк, *Документ...*, с. 401–402.

¹⁷ Дела, арк. 58.

¹⁸ *Місто Полтава...*, с. 44, 107, 122, 181, 184, 263, 276, 389.

¹⁹ Ibidem, с. 45.

²⁰ Ibidem, с. 44.

²¹ В. Панашенко, *Полкове управління...*, с. 23.

козацьке населення полкового центру. Крім того під управлінням магістрату перебувало й населення навколишніх сіл: Івашок, Івонченців, Грабинівки, Мачух, Супрунівки, Шостаків, Павленок, Тахтаулового, частково Гужулів і Осьмачок. Ці села були пожалувані Полтаві російським царем Петром I, та українськими гетьманами²².

Магістрат розташовувався у самому центрі Полтави. В досліджуваній період у місті вже існувало Магдебурське право, надане гетьманом Кирилом Розумовським 25 серпня 1752 р. Полтава, очевидно, була одним з останніх міст у просуванні магдебурзької традиції на Схід Європи.

Як стверджував полтавський історик та архівіст Михайло Бужинський, у січні 1752 р. «міщани, цехові та посполиті Полтави вирішили подбати, щоб у Полтаві було встановлено магістрат»²³. Вони звернулися до керівництва полку з проханням, щоб те підтримало їхнє клопотання перед гетьманом К. Розумовським. Полкова канцелярія відгукнулась на це і склала відповідне «Ныжайшое доношеніє» на ім'я гетьмана²⁴ у якому прохала: «даби в городе Полтаве против прежняго (как і в других полковых городах суть) возобновлен бил Магистрат»²⁵. Як аргумент наводилась висловлена вище теза, що

[...] на тоє Магистрата Полтавского званіє били привилегіи или грамоти, – но когда город Полтава прежде шведской под Полтавою войны совсем посадом и Ратушою згорел, уже после того пожара никаких бывших в оной Ратуше дел не осталось вовсе погорело, и о том магистрата полтавского званіи, почему магистратом іменовано (кроме что, как вышеозначенно з давних крепостей является) следа никакова сискать не можно²⁶.

Озброївшись цим документом полтавський війт Йосип Кирилів, з трьома депутатами від полтавської міської громади, 14 січня 1752 р. відправився у Глухів до гетьмана клопотатися про «відновлення» магістрату. Очевидно, справу вдалося залагодити. Можливо не так швидко як хотілося, але 25 серпня 1752 р. гетьман К. Розумовський видав універсал «о бытии магистрату»²⁷.

Після його отримання, 15 вересня того ж року, в Полтаві відбулися вибори й магістрат було сформовано²⁸. Як стверджує Михайло Бужинський: «міщани з цеховими й посполитими зібралися в ратуші й обрали на підставі цього універсалу 4 бурмістрів, 4 райців і 4 лавників»²⁹. Щоправда, про вибори війта там не йшлося. Можливо, що його не переобирали, або ж підтвердили на цій

²² Дела, арк. 64.

²³ М. Бужинський, *3 історії Полтавського магістрату за перші роки його існування (1752–1767 рр.)*, «Записки історично-філологічного відділу ВУАН» 1927, Кн. XI, Київ, с. 171.

²⁴ Ibidem, с. 177–180.

²⁵ Ibidem, с. 179. Вжита в «доношенії» фраза про відновлення, породила цілу дискусію про те, що в Полтаві Магдебурзьке право нібито існувало ще у XVII ст. (Див.: О. Коваленко, *Полтава XVII–XVIII ст.*, с. 87–88).

²⁶ Ibidem, с. 178.

²⁷ Дела, арк. 64.

²⁸ М. Кобилецький, *Магдебурзьке право в Україні*, «Порівняльно-аналітичне право» 2013, № 1–3, с. 34.

²⁹ М. Бужинський, *3 історії...*, с. 173.

посаді Йосипа Кириліва. Принаймні, до своєї смерті, у грудні 1752 р., саме він і залишався війтом.

Після нього полтавці обрали війтом Андрія Терентенка, який виконував ці функції до серпня 1754 р. Тоді його заступив бурмістр Іван Висоцький який управляв магістратом до серпня 1760 р. Наступним війтом полтавці обрали військового канцеляриста Данила Бужинського³⁰. На жаль, не відомо як довго він обіймав цю посаду. Ймовірно не більш як 5 років, бо у 1765 р. на ній уже перебував військовий товариш Петро Черниш³¹. Про час його врядування, як і про наступних війтів маємо не багато даних. На жаль, поки що не вдалось віднайти достовірних свідчень того, хто саме очолював місто в останні 12 років (від 1770 р. і до 1782 р. – Ю. В.) існування магістрату. Микола Лятошинський, з цього приводу зауважив, що не наводить у розділі про XVIII ст. списку війтів, як це він зробив у попередньому, «ввиду большой отрывчивости данных»³².

Крім війта, до складу магістрату входило ще 13 осіб: 4 бурмістри – помічники війта, які були наступними після нього за ієрархією посадовцями, 4 райці – особи які відали цивільним судом і наглядали за торгівлею, 4 лавники – члени лавних судів, які розглядали кримінальні справи і 1 писар³³. Повного списку цих урядників віднайти не вдалося, однак відомо, що у 1765 р. разом з війтом Петром Чернишем містом управляли: 4 бурмістри, 4 райці, 3 лавники³⁴ і один писар – Григорій Рогуля. За барком достовірних свідчень, важко сказати чи ці урядники відповідали «ідеальним» вимогам, які висувало до них міське право³⁵.

Свої обов'язки міські чиновники, за виключенням війта й писаря, виконували почергово через рік: двоє служило, а двоє відпочивало³⁶. У той рік, коли вони відбували службу, тоді не сплачували міських податків і не відбували повинностей, а коли не відбували то сплачували. Ймовірно саме таку форму мала їхня платня, адже згідно нормам магдебурзького права ці міські уряди були почесними³⁷. Лише писар отримував за свою роботу грошову винагороду. Як сказано в Румянцевському описі: «имеет пропитаніє от получаемого из магистрата полтавского денежного жалованья»³⁸. Для оплати його праці, як і праці канцеляристів, витрачалася частина прибутків, що надходили в магістрат від шинкового збору та плати за використання міських сіножатеїв³⁹.

Крім урядників у приміщенні магістрату постійно працював цілий штат менших чиновників – канцеляристів і писців, які здійснювали міське діловодство. Безпосереднім їхнім керівником був магістратовий писар. Поряд з ним

³⁰ Ibidem, с. 175–176.

³¹ Дела, арк. 42.

³² Державний архів Полтавської області, ф. 8831, оп. 9, спр. 7, арк. 120.

³³ М. Бужинський, *З історії...*, с. 173.

³⁴ (один із 4 помер), Дела, арк. 42 зв.

³⁵ *Права за якими судиться малоросійський народ 1743*, Київ 1997, с. 452.

³⁶ Ibidem, арк. 41–42.

³⁷ Н. Білоус, *Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування*, Київ 2008, с. 154.

³⁸ *Місто Полтава...*, с. 50–51.

³⁹ Дела, арк. 125.

в джерелах згадуються канцелярист Григорій Свердляков, підканцеляристи: Ілля Вишневецький та Петро Котляревський, писці: Іван Дротовський, Артем Тетервак, Іван Штепенко та подвойський – Лука Бублей⁴⁰.

Полкова адміністрація vs магістрат: конфліктна взаємодія. Як стверджує В. Панашенко, «постійними учасниками засідань міського уряду були козацький полковник, сотник чи отаман»⁴¹. На жаль, достеменно не відомо чи завжди відвідував засідання полтавського магістрату котрийсь із полковників, однак маємо багато свідчень про прагнення козацької адміністрації контролювати життя міста й поширити на нього свою юрисдикцію. Про це, зокрема, свідчать конфлікти які час від часу спалахували між магістратом та козацьким урядом.

Один з них розпочався відразу ж після смерті вїта Йосипа Кирилова 29 грудня 1752 р. Полковник Андрій Горленко висловив обурення з приводу того що міщани вибрали нового вїта без його відома. Вїтом тоді став міський бурмістр Андрій Терентенко. Загалом члени магістрату діяли в межах своєї компетенції, яку їм гарантувало Магдебурзьке право. Проте, полковник вимагав скасувати вибори, вважаючи їх не законними. Хоча гетьманський універсал не передбачав жодного втручання козацької адміністрації в процедуру міських виборів, а навпаки підкреслював, право міщан обирати всіх урядовців «волними голоси», К. Розумовський у цьому конфлікті зайняв нейтральну позицію: він не скасував, але й не затвердив вибори нового вїта⁴². Андрій Терентенко залишався незатвердженим вїтом аж до серпня 1754 р., коли покинув посаду за власним бажанням.

Більше вільних виборів у Полтаві не було, бо вже наступним вїтом став призначений гетьманом, на прохання свого сина – писаря генерального військового суду, Іван Висоцький. Його наступники – Данило Бужинський та Петро Черниш теж були призначені гетьманом. Причому останній був ще й військовим товаришем, тобто представником козацтва. Як зауважує Михайло Бужинський: «Дальшими роками магістрат мало не виключно складають козаки в різних „званіях”, причому бургомістри або лавники з міщан переходили в козаки й залишалися надалі на своїх посадах»⁴³.

Однак, попри таке «показання» магістрату, суперечки між міською владою, яка прагнула незалежності, і полковим урядом, який намагався зберегти за собою вплив на життя Полтави, не припинились. Однією з причин для цих спорів було намагання магістрату перешкодити міщанам записуватися в козаки. Негативні наслідки таких переходів були очевидними: зменшувалося число платників міських податків та осіб, що виконували повинності. У результаті цього місто зубожіло. Полкова ж канцелярія зі свого боку, в умовах частих воєн, була зацікавлена у забезпеченні можливості виставляти необхідну кількість війська, а тому активно сприяла таким переходам.

⁴⁰ *Місто Полтава...*, с. 49, 159, 167, 187, 197, 205.

⁴¹ В. Панашенко, *Органи управління та їх канцелярії на Гетьманщині XVIII ст.*, Ділова документація Гетьманщини XVIII ст., Київ 1993, с. 12.

⁴² М. Бужинський, *3 історії...*, с. 174.

⁴³ *Ibidem*, с. 177.

Магістрат всіляко опирався і при першій же нагоді намагався оскаржити ці переходи. Так, у листопаді 1765 р. магістрат надіслав до комісії з проведення Генерального опису про меморію в якій скаржився на те, що полковий осавул Григорій Магденко безпідставно позаписував у козаки підданих магістрату Гната й Данила Безносенків та Якіма й Грицька Копиленків. Міський урядовці вимагали повернути їх в підданство магістрату⁴⁴. У квітні наступного року подібним документом магістрат прохав комісію повернути в його підданство не рядового козака, а полкового чиновника, городского отамана Федора Білушенка, який нібито обманом записався в козацтво у 1754 р.⁴⁵

Очевидно, подібних звернень було чимало, бо восени 1766 р. в комісії була створена спеціальна відомість. У ній фігурувало 67 осіб, які на думку, магістрату незаконно записалися в козаки⁴⁶. Документ цікавий тим, що запис про кожну особу складався з трьох основних частин, в яких подавалася думка магістрату, думка полкової канцелярії і думка самих осіб яких туди записали. Магістрат, стверджував, що всі ці особи мали повернутися під його юрисдикцію бо їхні предки, а часто й вони самі до запису в козацтво були міщанами й мешкали на міщанських ґрунтах. Полкова ж канцелярія зі свого боку доводила правомірність їх запису в козаки, а самі фігуранти пояснювали як саме вони стали козаками та висловлювали власне бачення своєї подальшої долі. Характерно, що лише п'ятеро з усіх записаних у цю відомість – купці Василь Більчанський й Михайло Антонов та ремісники: бондар Лук'ян Ковалевський, кравець Федір Дубовиченко, швець Максим Клименко висловили бажання повернутися в підданство магістрату⁴⁷.

Втручання комісії, не залагодило суперечку між полковою канцелярією там магістратом, бо вже у 1767 р. в наказі депутатам до Уложеної комісії Катерини II полтавці писали, що «[...] Полковник, старшина, владельцы и козаки до сего, не сохраняя установлений в Правах Магдебурских узаконенных, во всем генерално Магистрат здешний к соблюдению по тем правам принадлежащей должности не допускали, утесняли, помешательство, обиды и отягощения делали [...]»⁴⁸. Через це вони прохали імператрицю надати магістрату такий привілей, щоб «полковник, старшина и никакое другое здесь правление в касающемся до учреждения городских порядков дела не вступались и не препятствовали»⁴⁹.

Очевидно це звернення мало що змінило, бо вже 1769 р. полкова канцелярія прохала Малоросійську колегію про повне підпорядкування їй магістрату⁵⁰.

Напруга, яка існувала у стосунках між магістратом та полковою владою в Полтаві, не була чимось унікальним для тогочасної Гетьманщини. Подібні

⁴⁴ Дела, арк. 67–67 зв.

⁴⁵ Дела, арк. 135–135 зв.

⁴⁶ Дела, спр. 60.

⁴⁷ Ibidem, арк. 136 зв. – 137, 141 зв. – 143, 144 зв. – 145, 156 зв. – 157, 162 зв. – 164.

⁴⁸ *Наказы Малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения*, Киев 1890, с. 144.

⁴⁹ Ibidem, с. 145.

⁵⁰ В. Панашенко, *Органи управління...*, с. 13.

конфлікти дослідники зауважували й в інших містах. Так, наприклад, Михайло Слабченко констатував існування подібної ситуації в Чернігові. Політику полкової старшини відносно міського уряду він охарактеризував як «спустошливу»⁵¹. Інший український історик – Вадим Дядиченко також писав, що «старшина грубо втручалася у справи міського управління. Такі полковники, як Л. Жоравка в Стародубському полку, А. Маркович у Лубенському, М. Милорадович у Гадяцькому, та ін. самовладно управляли містами й жорстоко придушували найменші спроби міського управління відстояти свої права»⁵².

Однак, попри всі ці непорозуміння між обома центрами політичної влади, місто жило власним життям, а його інституції виконували покладені на них функції.

БІБЛІОГРАФІЯ

Рукописні джерела

- Державний архів Полтавської області, ф. 8831, оп. 9, спр. 7, Н. В. Лятошинский Полтава, Очерк исторический и археологический. Рукопись и машинопись с авторской правкой, ч. I, II, III, арк. 120.
- Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 57, оп. 2, спр. 8, Полку Полтавского дела разные.

Опубліковані джерела

- Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр.*, упоряд., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина, Київ 2012.
- Права за якими судиться малоросійський народ 1743*, Київ 1997.

Література

- Білоус Н., *Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування*, Київ 2008.
- Бужинський М., *З історії Полтавського магістрату за перші роки його існування (1752–1767 рр.)*, «Записки історично-філологічного відділу ВУАН» 1927, Кн. XI, Київ.
- Горобець В., *Городові отамани, Енциклопедія історії України*, Т. 2: Г–В, Київ 2004.

⁵¹ М. Слабченко, *Малорусский полк...*, с. 144.

⁵² В. Дядиченко, *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.*, Київ 1959, с. 309–310.

- Дядиченко В., *Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.*, Київ 1959.
- Кобилецький М., *Магдебурзьке право в Україні*, «Порівняльно-аналітичне право» 2013, № 1–3.
- Коваленко О., *Полтава XVII–XVIII ст.*, Київ 2015.
- Мокляк В., *Документ про виплату річної платні в Полтавському полку* [в:] Полтавський краєзнавчий музей. Збірник наукових статей 2004 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток, Полтава 2005.
- Мокляк В., *Полтавський полк. Науково-популярний нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII століття*, Полтава 2008.
- Наказы Малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения*, Киев 1890.
- Панашенко В., *Органи управління та їх канцелярії на Гетьманщині XVIII ст.*, Ділова документація Гетьманщини XVIII ст., Київ 1993.
- Панашенко В., *Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.)*, Київ 1997.
- Слабченко М., *Малорусский полк в административном отношении*, Одесса 1909.